

כנסת הראשונים

כנסת הראשונים, מאת הרב מרדכי אילן ז"ל, למסכת זבחים (בני ברק תשס"ג); מאת הרב יעקב דוד אילן שליט"א, למסכתות מנחות, תמורה ומעילה (ירושלים תשס"ב).

* * *

הרב מרדכי אילן ז"ל, שנפטר בשנת תשמ"א, היה ידוע כאחד מגדולי הדיינים בארץ הקודש. במשך שלושים שנות כהונתו כדיין בתל-אביב, הוציא מתחת ידיו פסקים רבים וחשובים. אחד המפורסמים שבהם קבע מסמרות להלכה בעניין חיוב הוצאות משפט.¹ הרב אילן זכה לקשרי תורה עם כמה מענקי ירושלים בדורו, ביניהם יש להזכיר את קרובו הרב יצחק אריאלי, הרב איסר זלמן מלצר, ובמיוחד הגר"ז מבריסק,² זכר כולם לברכה. בצד פעילותו במשפט התורה, זיקה מיוחדת היתה לר"מ אילן לעולם הקודשים, ושמו יצא כאחד מגדולי המומחים והמחדשים בתחום זה. חלק מיצירתו בענייני מקדש וקודשיו מושקע בספר חידושיו 'תורת הקודש'. בדברינו להלן ניחד את הדיבור על ספר יסודי נוסף, ספר שהוא בגדר מפעל של ממש, הלא הוא 'כנסת הראשונים'.

כפי שניתן להבין משמה, נועדה יצירה זו לקבץ לתוכה את כל דברי הראשונים, וראשוני האחרונים, על מסכת זבחים לפי סדר הדף. כידוע, רק מעטים מקדמונינו כתבו פירושים או חידושים רצופים על המסכת, ועל כן נבנה הספר בתהליך של

1 פסקי דין רבניים כרך ג, עמוד 18. פרטים ביוגרפיים נוספים נמצאים בתחומין כרך ג עמוד 128.

2 להמחיש את הקשרים עם הגר"ז, נביא את הסיפור הבא. הגר"ז צמצם את היקף הלאו "ולא תעלה במעלות על מזבחי", וטען שמי שיעמיד סולם בצד המזבח ויעלה עליו אינו עובר (ראה חידושי מרן ר"ז הלוי הלכות בית הבחירה פ"א ה"ז). הר"מ אילן היה מתווכח עם הגר"ז בנקודה זו. לבסוף גילה הרב אילן סיוע לדעתו בפירוש רבנו מיוחס על התורה: "אל תהי רגיל לעלות בו בסולם להיות פוסע ממעלה למעלה אלא עשה כבש אטום ומשופע והיה עולה בו". "מציאה" זו שימחה אותו מאוד, והיום היה לו "כיום חג" (הסיפור נשמע מפי הרב יעקב דוד אילן שליט"א, בשיעור לפני חברי הכולל הגבוה של ישיבת 'הר עציון' שבאלון שבות).

חיפוש ובילוש אחרי דבריהם הפזורים בכל קצוות הש"ס, בפירושים על התורה, הנ"ך ומדרשי ההלכה, ובספרי פסק ושו"ת. על כל אלה הוסיף הרב המחבר את הערותיו המאלפות, שלעיתים קרובות מתרחבות לכדי דיונים ענפים הקובעים ברכה לעצמם. בעבודה כבירה זו של איסוף וביאור עסק המחבר במשך ארבעים שנה. המהדורה הראשונה נערכה והובאה לדפוס על ידי בניו בשנת תשמ"ג, לאחר שאביהם נפטר לבית עולמו.

מאז הופעתו נחשב 'כנסת הראשונים' לכלי בסיסי ביותר, שהעיון התכוף בו חיוני הוא לכל הרוצה לצלול לעמקי מסכת זבחים. אם להמחיש את הדבר, נציין שבכולל הגבוה של ישיבת 'הר עציון' שבאלון שבות למדו זבחים במשך השנה החולפת, ו'כנסת הראשונים' היה "ציוד חובה" לכל לומד. ראש הישיבה, הרב אהרן ליכטנשטיין שליט"א, היה משתמש בו בקביעות בלימודו ובשיעוריו, הן במקורות שהובאו בו והן בחידושו וביאוריו של המחבר.

היקף המקורות שמהם שואב 'כנסת הראשונים' הוא מדהים. נרשום למען ההדגמה, באופן מקרי, את המקורות לזבחים דף יד עמוד א: מאירי פסחים; שו"ת ר' אברהם בן הרמב"ם; שו"ת תשבץ חלק ג; זהר הרקיע על ספר המצוות; אזהרות ר' שלמה אבן גבירול; רשב"א וריטב"א לעירובין, מאירי ותוספות הרא"ש שם; קרית ספר להלכות בית הבחירה ויחוס תנאים ואמוראים. כל זה, כאמור, לעמוד א' בלבד. רשימת המקורות לדף יד עמוד ב ארוכה עוד יותר, וכוללת את פירושי הראשונים למסכת יומא; פירושי בעלי התוספות לספר במדבר פרק י"ט; הר"י מלונל לפסחים; שו"ת אור זרוע; ועוד. קטנים סיכויי של הלומד מן השורה להגיע בכוחות עצמו אפילו לעשירית מן המקורות האלה בזמן סביר. כאשר נחסכו לו מאמצי החיפוש, נשאר זמנו פנוי לעמל ההבנה והניתוח.

ייתכן והיו קוראים שיפקפקו בדברים דלעיל, ובכלל ימעיטו בחשיבות מלאכת איסוף המקורות, מאחר וזכינו לאורו של "עידן המחשב". ואולם כל מי שמתנסה, ולו במקצת, בשימוש בספר שלפנינו, יבין מיד כמה טועה הערכה זו. הייתרון של הספר אינו רק באיסוף, אלא גם במיקוד ובייעול. הרי גם בהנחה שחיפוש ממוחשב אכן יעלה מקורות רבים, בכל זאת עומדת שאלת ערכם הסגולי עבור הלומד, שזמנו וכוחו מוגבלים. האם כל אזכור מזדמן של נושא הסוגייה במקום כלשהו מצדיק השקעה וזמן, על חשבונם של מקורות אחרים? ועל כן, הברירה והניפוי שנעשו על ידי גדול בתורה כמו הרב אילן ז"ל, לא תסולא בפז. הדברים הנוגעים לעניין ומקדמים את ההבנה נבחרו באופן מושכל ומתוך תפישה למדנית.

בחירת המקורות, המודרכת כאמור על ידי תפישה למדנית, עשויה להתבטא לא רק בניפוי, אלא גם בהרחבה. בחושיו המנוסים, יודע הרב המחבר גם מתי להעשיר את הלימוד על ידי עיון בנושאים רבים שאינם מיוצגים בדף עצמו, עכ"פ ברובד הגלוי והמפורש. הגמרא בדף קי: מזכירה את עניין ניסוך המים בסוכות בהקשר של איסור ניסוך בחוץ. בבחירת המקורות, מדריך הרב אילן את הלומד להתבונן מעבר לדברים המופיעים בסוגייה המקומית ממש, ולעיין בדברי ראשונים שיש להם השלכה על הבנת ניסוך המים כשלעצמו.

אם ניקח דוגמה נוספת, במקום הראשון במסכת שבו מוזכר המושג 'קרבן ציבור' (סוף דף ה.), ראה המחבר לנכון לרכז מספר קטעים המלבנים את טיבו היסודי של קרבן ציבור. אופייני הדבר שחלק גדול מן המקורות מוצא המחבר בפירושי הראשונים למסכת ברכות, שם דנים קדמונינו בקרבן ציבור אגב השוואתו לדין תפילת ציבור, ותוך ליבון יכולתם של הציבור להקריב קרבן נדבה.

נסקור כאן בחדא מחתא גם את המשך המפעל בידי בנו ותלמידו המובהק של הר"מ אילן, ייבדל לחיים ארוכים הרב יעקב דוד, שזכה להוציא לאור את 'כנסת הראשונים' על מסכתות תמורה, מעילה ומנחות במשך השנים תשמ"ו-תשמ"ח. על הכרכים הנוספים האלה ניתן לומר "ממנו הוא כמעשהו": אותו היקף ואותה הדרך, כאשר יד ארוכה שלוחה לפינות הנידחות של ספרות הראשונים כדי לדלות פנינים. גם כאן מאיר המחבר את עינינו בחידושי וביאוריו. תופעה מעניינת היא ההבדל הכמותי שבין המסכתות. 'כנסת הראשונים' על מנחות תופס כשליש ממספר העמודים שהיו דרושים לזבחים, למרות שהמסכתות דומות באורכן. מסתבר שההבדל נובע מאופיים של הנושאים המופיעים במנחות, שהינם מקומיים יותר בהשוואה לזבחים, ואשר משום כך אין לצפות שיעלו באותה מידה על שולחנם ראשונים שאינם 'על אתר'.³

נסיים את הסקירה עם התרשמות "מן השטח" בעניינו של הספר. מאחר ולמדתי השנה בבית מדרש בו היה ספר זה בשימוש שוטף, שוחחתי עם כמה מחברי הכולל

³ מסיבה זו ספק אם יש מקום לערוך "כנסת הראשונים" על מסכתות בכורות וערכין. אמנם לגבי כריתות נראה שהיה הדבר לתועלת. אך מאידך, אולי הצורך מורגש פחות, משום שכבר זכתה מסכת זו לתשומת ליבם של "אוספים ומקבצים". נציין שמאז עבודתו על כנסת הראשונים, פנה הר"ד אילן לאפיקי כתיבה נוספים, והשתתף בעריכתם של כמה כתבי-יד של ראשונים, כגון רבינו חננאל, תוספות הרא"ש ועוד, על מסכתות שונות.

הגבוה של ישיבת 'הר עציון' על נסיונם.⁴ בין השאר עמדו החברים על שיטות "חריגות" המובאות בספר, אשר קשה להגיע אליהן בלעדיו, ואשר יש בהן בכדי להפיץ אור על נושא הסוגייה. לדוגמה, נחלקו האמוראים (זבחים ז.) בעניין תודה שנשחטה לשם תודת חברו, אם "כשרה" היא או "פסולה". רש"י ותוספות מפרשים שאין הכוונה ל"פסול" כפשוטו, אלא לכך שאין הקרבן עולה לשם חובה. הבנתם מוכרחת לכאורה, שכן משנה ערוכה היא ש"כל הזבחים שנזבחו שלא לשמן כשרים" (זבחים פ"א מ"א). והנה, בכנסת הראשונים (אות קס"ו) מובא פירוש מקדמון עלום-שם, שככל הנראה פירש את הסוגייה כפשוטה, למרות הקושי הכרוך בכך. דוגמה אחרת היא שיטת רבנו גרשום בכריתות, שהמעלה חולין בחוץ לשם קודשים עובר משום העלאה בחוץ.⁵ מקרים כאלה היו בעלי-ערך רב עבור הלומדים, כיוון שהם התחנכו על ידי רבם, מ"ר הרב ליכטנשטיין שליט"א, להתמקד פחות ביישוב הקושיות המעייבות על השיטה החריגה, ויותר במחשבה שעומדת מאחוריה, תוך כוונה לחפש את עקבות החשיבה הזו גם בזרימת הסוגייה המרכזית.

מי יתן ונזכה ש'כנסת הראשונים', מלבד היותו מקור חיוני ללימודם העיוני של הלכות הקודש, ישמש גם בתפקידו האחר המתבקש – בתור אחד היסודות החשובים להכרעתן המעשית של הלכות אלו.

סקירת ספרים

יסוד המזבח, לביאור מונחים בענייני המקדש והקורבנות, הרב איתאל בר-לוי.⁶

ספר-עזר קצר ומועיל ללומדי קודשים מתחילים. עיקרו של הספר הוא מילון המסביר בשפה ברורה, פשוטה וקצרה את המונחים השונים שבהם נתקלים בעולם הקודשים. בסופו מתוארים בריכוז ובקצרה מספר עניינים חשובים: סוגי הקורבנות השונים, אופן הקרבתם, וסדר העבודה היומית. כרגיל בספרים מסוג זה, גם הלומד המנוסה עשוי להפיק ממנו תועלת.

4 תודה לידידי הרבנים עמית משגב ויאיר מירון.

5 הדברים הובאו בכנסת הראשונים פרק שלשה עשר אות ד, והמחבר הניחם ב"צע"ג". בעניין תודה שנשחטה לשם תודת חברו, השווה 'שיעורי הרב אהרן ליכטנשטיין - זבחים', אלון שבות התשנ"ט, עמוד 187 והלאה.

6 שעלבים תשס"ד.